

Gerrit van der Wielen (1767-1858)

Gerrit van der Wielen (1767-1858)

Stadsarchitect van Leeuwarden

MARTINE VAN DER WIELEN-DE GOEDE

Bibliografieën en Oeuvrelijsten van Nederlandse Architecten en Stedenbouwkundigen

Onder redactie van TJEERD BOERSMA, JOHANNA KARSEN, JULIETTE RODING en HEINO VAN RIJNBEEK

Dit boek verschijnt op initiatief van de Stichting Bibliografieën en Oeuvrelijsten van Nederlandse Architecten en Stedenbouwkundigen. De Stichting BONAS inventariseert sinds 1994 het werk van Nederlandse architecten, interieurarchitecten, stedenbouwkundigen en tuin- en landschapsarchitecten. Aan een aantal van deze ontwerpers worden monografieën gewijd in de BONAS boekenreeks. Daarnaast wordt het door BONAS geïnterviewde architectonisch erfgoed ook digitaal toegankelijk gemaakt. Op de website www.bonas.nl is de Archiwijzer te vinden, de database van BONAS, die onder andere zoekmogelijkheden biedt op architect, gebouwtype, locatie, selectieprocedure (bijvoorbeeld prijsvragen), aannemers en meewerkend kunstenaars. Daarnaast biedt de Archiwijzer een overzicht van wat sinds het midden van de negentiende eeuw in de vaktijdschriften over architecten en hun werk is gepubliceerd.

De publicatie van het boek werd financieel mede mogelijk gemaakt door: Herbert Duintjerfonds, Boelstra-Olivierstichting, Prins Bernhard Cultuurfonds Fryslân, Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, Ottema Kingmastichting, Abe Bonnemastichting, Zadelfonds gemeente Leeuwarden en Van der Meer-Boerema Stichting.

De volgende personen en instellingen dragen bij aan het werk van de Stichting BONAS: Benthem Crouwel Architecten, BiermanHenket architecten, M.A.M. Bruens, Bukman Steenhuis, T. Claassen, J. Dekkers, A.H. van Drunen en J.E.M. van Drunen-Vonk, EGM Architecten, Gortemaker Algra Architecten, P.J. Driessen, Bond Heemschut, Hilberink Bosch Architecten, F.G. van Hoeken, Humblé Martens & Willems architecten, O. Macel, W.M. van Moorsel, MTD Landschapsarchitecten, J.P. Oosterhoff, Atelier PRO architecten, Paul de Ruiters Architects, Scala-architecten, C.J. Schade en V.A. Schade, M. Schuller, E. Stades-Vischer, R. Stenvert, TWA architecten, J. Vredenberg, Architectenbureau Marius van den Wildenberg, M.J.H. Willinge.

Voor zover niet anders vermeld zijn de foto's in dit boek tussen 2016 en 2020 gemaakt door de auteur. Zij is ook verantwoordelijk voor de markeringen, de genealogische schema's (met programma Haza-21) en de draaiing van kaartdetails naar noord=boven (tenzij anders vermeld).

Afbeeldingen op het omslag: *voorzijde*: eerste Stadstussenschool Bij de Put/Jacobijnerkerkhof (1829), Leeuwarden; *achterzijde*: Turfmarkt 18 (1797), Leeuwarden; Prinsentuinschool (1841), nu Historisch Centrum Leeuwarden; bovenzaal Sacramentsstraat 24 (1801), Leeuwarden (foto MZL).

ISBN 9789087049041

© 2021 Martine van der Wielen-de Goede

Uitgeverij Verloren

Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum

www.verloren.nl

Opmaak: Rombus/Patricia Harsevoort, Hilversum

Omslagontwerp: Frederike Bouten, Utrecht

Druk: Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoudsopgave

7	Voorwoord	
9	Inleiding	
13	Biografie	
13	Familie	
17	Opleiding en carrière	
19	Maatschappelijk leven	
27	Gastheer	
33	Zeventig jaar bouwen in en voor Leeuwarden	
33	Sober en statig	
43	Ontwerpen en bouwen	
47	Werkwijze en bouwtechniek	
50	Interieurafwerking	
59	Werkplaatsen	
66	Verloop van een bijzonder bouwproject	
74	Opdrachtgevers	
81	Stadsarchitect 1813-1843	
81	Taakomschrijving	
86	Infrastructuur	
93	Kazernes	
103	Sociale voorzieningen	
108	Scholen	
113	Eervol ontslag	
115	In het voetspoor	
115	Na het pensioen	
115	Voortzetting bedrijven	
124	Nalatenschap	
129	Toeschrijvingen	
129	Aan Gerrit van der Wielen toegeschreven	
143	Onbekende tijdgenoten	
145	Besluit	
146	Noten	
163	Oeuvrecatalogus	
229	Bijlagen	
243	Samenvatting	
244	Summary	
245	Bronnen	
251	Afkorting	
252	Register personen, instellingen en bedrijven	
258	Register plaatsen en projecten	
263	Stadsplattegrond van Leeuwarden	
264	Eerder verschenen in deze reeks	

Gerrit van der Wielen.
Portret door Tjeerd Ernst-
man, 1843 (FM, foto Niels
den Haan).

Voorwoord

Gerrit van der Wielen heeft geen archief of persoonlijke documenten nagelaten over de 91 jaar van zijn leven en werk. Wel is een geschilderd portret uit 1843 van hem bewaard gebleven. Het laat een ernstig kijkende man op latere leeftijd zien met tekeningereï en een ontwerpschets voor een wenteltrap om zijn architectenberoep te tonen.

Wat begon als mijn globale interesse in familiegeschiedenis mondde uit in een diepgaande studie naar deze intrigerende Gerrit van vijf generaties terug. Bijna ieder familielid wist met een mengeling van trots en schroom de verwantschap te noemen met de stadsarchitect van Leeuwarden. Een belangrijke functie zeker, maar was deze bekende voorouder niet ook verantwoordelijk voor de afbraak van de prachtige oude stadspoorten? Bij nadere beschouwing bleek dit beperkte beeld om bijstelling te vragen.

Bij het begin van dit onderzoek kon ik veel gegevens alleen ter plaatse bekijken. Onmisbaar was de hulp van Klaas van der Wielen, zoon van de fervente genealoog Dirk van der Wielen (1920-2013). Telkens weer reisde Klaas naar Leeuwarden om mij te

helpen bij het fotograferen van archiefmateriaal. In de afgelopen paar jaar haalden digitalisering en online beschikbaarheid ons in. Meindert Tangerman, ook met Van der Wielen-bloed, hielp mij onder meer met de vertaling van Friese teksten. Behalve hen beiden wil ik vele anderen bedanken voor hun ondersteuning bij het speurwerk. Zeer waardevol was de hulp van de archiefmedewerkers van het Historisch Centrum Leeuwarden en die van Leo van der Laan van Monumentenzorg Leeuwarden. En dan heb ik nog niet allen genoemd die me hielpen om zaken uit mij vreemde vakgebieden te begrijpen, afbeeldingen te verzamelen, te adviseren en opbouwende kritiek te leveren op mijn manuscript.

Literatuur en archieven bevatten voldoende informatie voor een reconstructie van Gerrits levensloop en werk. Bouwwerken van hem zijn in Leeuwarden nog te vinden, zij het vaak in aangepaste vorm. Ontwerptekeningen geven de beste voorbeelden van zijn bouwstijl met karakteristieke kenmerken.

Martine van der Wielen-de Goede

Modern herenhuis 1805-1840. Tekening J. van der Wielen, ca. 1820 (HCL).

Inleiding

Gerrit van der Wielen was een veelzijdig man. Als eerste uit zijn familie trok hij in 1787 van het dorp Tietjerk naar de stad Leeuwarden om daar de rest van zijn leven te blijven. Na voltooiing van zijn metselaarsopleiding in 1790 bekwaamde hij zich verder tot timmerman en smid en startte hij zijn particuliere bouwbedrijf. In 1797 kocht hij een voormalige schuilkerk en stichtte daarin een zalenverhuurbedrijf, dat honderd jaar in de familie zou blijven. Naast dit alles vervulde hij dertig jaar lang de functie van stadsarchitect.

Uit alle ambachten en beroepen die hij gelijktijdig uitoefende komt een beeld naar voren van een harde werker, die bovendien goed met anderen kon samenwerken en leiding kon geven aan een grote groep mensen. Hij ontwikkelde zich tot een gerespecteerd burger met een breed netwerk van familieleden en sociale contacten. Hij toonde sterke maatschappelijke betrokkenheid niet alleen door zijn lidmaatschappen maar ook door functies in dienst van de stad voor sociale voorzieningen en veiligheid. Zo bouwde hij een reputatie op onder opdrachtgevers.

In de ruim zeventig jaar tussen zijn vestiging in Leeuwarden en zijn overlijden veranderde de stad drastisch. In 1787 lag de bebouwing nog vrijwel uitsluitend binnen de wallen. De vestingstad was gereed om zich te verdedigen met 's nachts gesloten poorten. Hoe anders zag Leeuwarden er uit in 1858! De poorten waren verdwenen, de wallen afgegraven en omgevormd tot wandelparken door tuinarchitect Lucas Pieters Roodbaard (1781-1852) in nauwe samenwerking met Gerrit van der Wielen. De bebouwing lag deels buiten de singelgracht en verkeer van alle richtingen had zowel over water als over land onbelemmerd toegang tot de binnenstad. Grote gebouwen waren verrezen op de wallen naar ontwerp van Gerrit, zoals de Infirmierie, het Stadsziekenhuis en de Prins Frederikka-

zerne. De tussen 1827 en 1829 gebouwde grote kazerne op de Amelandsdwinger is wel zijn hoofdwerk genoemd.¹

Niet alleen de stad als geheel maar ook het merendeel van de huizen had in die zeventig jaren een ander uiterlijk gekregen. Topgevels, al dan niet rijk gedecoreerd, waren vervangen door hoge lijstgevels met een statig aanzien. Gerrit moderniseerde talrijke huizen op deze manier. De overgang van barok en rococo naar een sobere neoclassicistische stijl wordt wel gekoppeld aan de politieke ontwikkelingen in die periode.²

Gerrit maakte de ene omwenteling na de andere mee. De roep om 'Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap' van de patriotten klonk steeds luider en de weerzin tegen het protserige vertoon van de Oranjes werd steeds sterker. In 1787, het jaar waarin Gerrit naar Leeuwarden trok, verdreef stadhouder Willem V de patriotten. In 1795 kwamen zij terug, toen de Fransen het gezag overnamen. In dit gewoel bleek Gerrit zich voornamelijk te bewegen in kringen van gematigde patriotten. Na de Franse tijd werd Willem I in 1813 koning van Nederland en krabbelde het land langzaam op uit de economische malaise.³ Herstelwerkzaamheden eisten de meeste aandacht op en voor nieuwbouw waren weinig mogelijkheden.

De literatuur over Nederlandse architectuur geeft slechts mondjesmaat informatie over Gerrits actieve periode tussen 1790 en 1843. De belangstelling voor de ontwikkelingen ná 1842, na de stichting van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst te Amsterdam, is veel groter. Deze stelde zich als doel om de architectuur in het hele land op een hoger peil te brengen.⁴ Voor de onderbelichte periode daarvoor waren lokale Leeuwarder bronnen onmisbaar om Gerrits bouwprojecten te beschrijven.

Wopke Eekhoffs geschiedschrijving van Leeuwarden uit 1845 vormt een betrouwbare bron voor de ontwikkeling van stads-

Het oudst bekende, door Gerrit van der Wielen gebouwde huis. Turfmarkt 18 in 2010 (foto Wutsje).

gebouwen. Een goed beeld van Gerrits taak als stadsarchitect geven de notulen en besluiten van raad en v&w. Zijn bestekken voor stadswerken bieden nauwkeurige informatie om ook van verloren gegane bouwwerken een beschrijving te geven.⁵ Uit historische krantenberichten blijken eigentijdse situaties en precieze datering van gebeurtenissen. Voor Leeuwarder woonhuizen levert met name de serie van ruim vijfhonderd afleveringen '700 jaar bouwen in Leeuwarden' veel gegevens.⁶

Hoewel het particuliere bouwbedrijf van Gerrit van der Wie- len decennia lang het grootste in Leeuwarden was, zijn de door hem gerealiseerde verbouwingen en nieuwbouw van huizen voor het merendeel in de vergetelheid geraakt. Enkele particuliere bouwprojecten waren te traceren in familiearchieven, met name in het omvangrijke archief Cats-Bieruma Oosting.⁸ Een tekening van een woonhuis door Gerrits zoon Jaane geeft een voorbeeld van Gerrits bouwstijl. Eekhoff omschreef de omstreeks 1820 gemaakte tekening als 'Gevel van een modern heerenhuis, zoo als hier van 1805-40 vele door zijn vader werden gebouwd'. Een zoektocht in Leeuwarden naar overeenkomsten met Jaanes tekening leverde huizen op met vergelijkbare voorgevels, zij het vaak boven een moderne winkelpui. Oude prenten en foto's van inmiddels afgebroken huizen vulden een selectie voor dit onderzoek aan.

Verbetering of verbouwing van huizen is vast te stellen op basis van waardestijging in relatief korte tijd, bijvoorbeeld een verhoging van de huurwaarde of een hogere koopsom na wisselingen van eigenaar. In de stedelijke belastingkohieren staan behalve de huurwaarde ook eigenaar en bewoner vermeld plus aantekeningen van leegstand, *amotie* (afbraak) of verbouwing.

Over de periode na 1832 geven kadastrale leggers extra informatie, onder meer over vrijstelling van grondbelasting na een bouwproject. Koopaktes zijn te vinden in de zogeheten consentboeken en in notariële akten.⁷ Slechts een paar van de bestudeerde panden waren van binnen toegankelijk. Van enkele recente restauraties is systematisch bouwhistorisch onderzoek beschikbaar, maar nauwkeurige datering van bouwelementen blijft lastig. Al met al leverde de zoektocht wel aanwijzingen op, maar meestal geen harde bewijzen voor Gerrits betrokkenheid bij nieuwbouw of verbouwingen van woonhuizen.

In de Oeuvrecatalogus zijn alleen werken opgenomen, waarvan Gerrits betrokkenheid vaststaat. Het hoofdstuk 'Toeschrijvingen' bevat bouwprojecten die of door diverse auteurs aan Gerrit zijn toegeschreven en enkele waarvan zijn betrokkenheid na uitvoerig onderzoek zo waarschijnlijk leek, dat ze hieraan konden worden toegevoegd. Met de aandacht gericht op de specifieke kenmerken van Gerrits bouwstijl zijn in Leeuwarden nog meer bouwwerken uit zijn actieve periode te ontdekken waarvan de ontwerper niet meer bekend is. De bijlage 'Tijdgenoten' bevat een selectie van huizen die nader onderzoek verdienen.

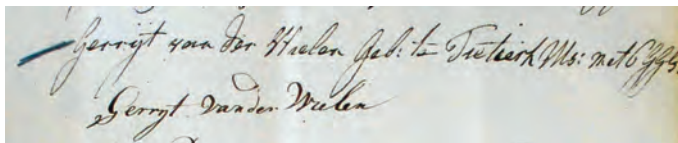
Voor zover niet anders vermeld, zijn familie- en bedrijfsgegevens, woonadressen en beroepen getraceerd uit lokale archiefbronnen.⁹ In de tekst zijn zoveel mogelijk de huidige adressen opgenomen. Om een idee te krijgen van inmiddels verdwenen huizen en gebouwen is vergelijking van kaarten en plattegronden onontbeerlijk. Voor het gemak van de lezer zijn de kaartdetails gedraaid (noord is nu boven) en voorzien van markeringen.¹⁰

Biografie

Familie

Gerrit Sjoerds van der Wielen woonde de eerste twintig jaar van zijn leven in Tietjerk. Hij werd geboren op 11 januari 1767 als tweede zoon van Sjoerd Gerrits en Pietje Hanses.¹ Gerrits vader vervulde tientallen jaren een gangbare combinatie van functies voor de kerk: schoolmeester, kosten en voorzanger. Hij trad ook op als diaken.² Nadat Gerrits zusje Dieuwke in januari 1780 op elfjarige leeftijd was overleden, werd in oktober van dat jaar het zevende en laatste kind van het gezin geboren, een tweede Dieuwke. Twee jaar na het overlijden van Gerrits moeder – de kleine Dieuwke was toen vier jaar oud – hertrouwde zijn vader met Baukje Hendriks. Gerrits broers Hans, Jan en Willem bleven hun hele leven op het platteland als schipper, boer of veenbaas, net als zijn zuster Sietske, die trouwde met een voerman.

Gerrit vertrok in 1787 naar Leeuwarden, tien jaar later gevolgd door zijn jongste zuster Dieuwke.³ Tijdens zijn opleiding tot metselaar leerde hij Debora Broersma kennen, halfzuster van metselaarsknecht Johannes Broersma.⁴ Volgens de gewoonte trouwde hij niet eerder met haar dan na het afleggen van zijn meesterproef.⁵ Voor toetreding tot het gilde was allereerst het burgerschap vereist. Voor inschrijving in het Burgerboek van Leeuwarden moest Gerrit op 5 februari 1790 zes

Inschrijving van Gerrit van der Wielen in het Burgerboek van Leeuwarden, 5-2-1790 (HCL).

goudgulden betalen van 28 stuivers per stuk. Na de eedsaflegging ondertekende hij met de naam 'Gerrit van der Wielen'.⁶ Als eerste van zijn familie hanteerde hij officieel deze achternaam, afgeleid van de plassen bij zijn geboorteplaats Tietjerk, waaronder de Grote en Kleine Wielen.⁷

Gerrit van der Wielen en Debora Broersma trouwden op 30 mei 1790 in de Leeuwarder Westerkerk. Debora had op 17 maart daarvoor belijdenis gedaan. Gerrit deed pas op 6 maart 1801 belijdenis, waarna ook hij werd ingeschreven als lidmaat van de Hervormde Gemeente.⁸ Het is niet bekend waar Gerrit en Debora in hun eerste huwelijksjaar woonden, maar in 1791 huurden ze voor *f* 50 per jaar een klein, tegen de Westerkerk aangebouwd huisje in de Bagijnestraat. De aan de achterkant grenzende tuin hoorde bij het huis van hun huisbaas, raadsheer Johan Idsinga (huidig adres Raadhuisplein 21). Het eerste kind van Gerrit en Debora werd nog geen drie maanden oud. Daarna volgden tussen 1793 en 1809 vier zoons en drie dochters.

Van 1792 tot 1796 woonden Gerrit en Debora aan de Tweebaksmarkt (nummer 56, nu opgenomen in het Provinciehuis). Het huis was eigendom van de erven Heringa evenals het huis links ervan, waar de oude weduwe Heringa woonde met haar zoon en haar pas met Pieter Cats getrouwde dochter Rinske. Dit eerste contact legde de basis voor opdrachten van de familie aan Gerrit.

In 1796 vertrok Gerrit met het gezin naar een eigen huis op de Eewal. Anderhalf jaar later kocht hij een voormalige rooms-katholieke schuilkerk aan de Sacramentsstraat met het bijbehorende pastoorshuis.⁹ Hier stichtte hij een complex van zalen voor verhuur, terwijl ze in een deel gingen wonen.

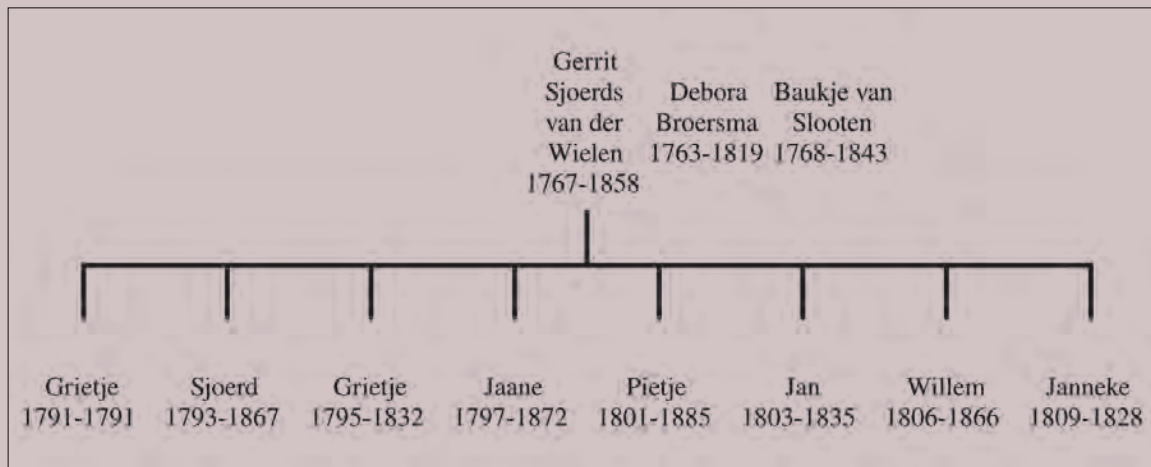
Toen Debora overleed in 1819, woonde haar ongetrouwde nicht Baukje van Slooten al meer dan twee jaar vlakbij, waar-

Het huisje van Gerrit van der Wielen (399) lag ingeklemd tussen de kerk, het huis rechts ernaast en de achtertuin van eigenaar Johan Idsinga, aangegeven met een gestippelde pijl. Detail van wijkkaart F, 1843 (HCL).

De Bagijnestraat met de Westerkerk in 1790. Tekening J. Bulthuis (HCL).

Gezinsschema van Gerrit van der Wielen.